

تاریخچه تأسیس نخستین مدارس نوین در کرمانشاه (۱۲۷۸-۱۲۸۵ش)

محمدعلی علوی کیا*

کارشناس ارشد تاریخ ایران اسلامی، دانشگاه شهید بهشتی

تاریخ دریافت: (۹۶/۰۸/۰۸) تاریخ پذیرش: (۹۶/۱۱/۱۴)

The History of The First Modern Schools in Kermanshah (1899-1906)

Mohammadali Alavikia

MA graduate of Islamic Iran History, Shahid Beheshti University

Received: (2017/10/30)

Accepted: (2018/02/03)

Abstract

The study of Kermanshah's first modern schools foundation can be an introduction to the process of the modern cultural evolutions and modern civil institutes and also it can be an entrance to the history of the west of country's cultural evolutions.

The establishment of the modern schools in kermanshah in Mozafareddin Shah period (1899-1906) is the topic of this article

This article analyzes the foundation of the first scholar units using documented evidence, and books with descriptive-analytical approach which exists in the cultural history of the western Iran and it also tries to clarify the structural obstacles existing in the modern scholar units

In this period, despite its special importance in the history of the culture and modern schools of Kermanshah, due to the lack of historical and statistical evidence, destruction of documents and information, lack of statistical questionnaires, and poor local historiographical thoughts, historical documents were either destroyed in the storm of historical events or they are too little to present an exact judgment on its quality.

Key words: Modern schools, Kermanshah, Mohtashamieh school, Eslamieh school, Elmieh Eslamieh school.

چکیده

بررسی تاریخچه مدارس نوین کرمانشاه را می‌توان مقدمه‌ای بر سیر تحولات فرهنگ نوین و مؤسسات جدید تمدنی و مدخلی بر تاریخ تحولات فرهنگی غرب کشور دانست.

تأسیس مدارس نوین کرمانشاه در عصر مظفرالدین شاه (۱۲۷۸-۱۲۸۵ش) موضوع بررسی این مقاله است. این پژوهش، با تکیه بر کتب و مدارک موجود در تاریخ فرهنگی منطقه غرب ایران، با رویکرد توصیفی، چگونگی تأسیس نخستین واحدهای آموزشی به سبک نوین در کرمانشاه را بررسی قرار می‌کند و می‌کوشد موانع ساختاری در تحکیم نهادهای نوین آموزشی را نشان دهد.

این دوره، به رغم اهمیت ویژه آن، در تاریخ فرهنگ و مدارس نوین کرمانشاه، به واسطه فقدان منابع تاریخی و آماری، نابودی اوراق و برگه‌های شناسایی، نبود پرسش‌نامه‌های آماری و نیز فقر اندیشه تاریخننگاری محلی؛ اسناد و مدارک آن در طوفان وقایع و حوادث تاریخی یا به‌طور کلی از بین رفته است یا چندان اندک است که به دشواری می‌توان قضاوتی دقیق از کم و کیف آن ارایه داد.

کلیدواژه‌ها: مدارس نوین، کرمانشاه، مدرسه محتشمیه، مدرسه اسلامی، مدرسه علمیه اسلامی.

۱. مقدمه

مسئله تأسیس مدارس جدید به مثابه مقدمه‌ای بر تاریخ فرهنگی کرمانشاه در اواخر قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم از موضوعات مهم و پرتنش تاریخ معاصر کرمانشاه و مدخلی بر تاریخ مؤسسات تمدنی جدید است. با پیدایش نخستین کانون‌های روشنفکری، اندیشه قانون‌خواهی در کرمانشاه رواج یافت و گروهی از تحصیل‌کردگان محلی در اندیشه تأسیس مدارس جدید برآمدند. کرمانشاه با توجه به موقعیت خاص جغرافیایی، ارتباط تجاری با بین‌النهرین و شرکت‌های روس و انگلیس، استعداد آن را داشت که پذیرای نهادها و مؤسسات جدید تمدنی باشد. این پژوهش، با استناد به اسناد و مدارک موجود، می‌کوشد به پرسش‌های زیر پاسخ دهد:

آغازگران و پایه‌گذاران جنبش نوسازی آموزشی در کرمانشاه چه کسانی بودند و چه رویکرد و اهدافی داشتند؟
موانع و مشکلات فرهنگی و اجتماعی توسعه و تداوم مدارس جدید در کرمانشاه چه بود؟

۲. فرضیه اصلی پژوهش

تأسیس مدارس نوین برای روشنفکران کرمانشاهی به‌مثابه مدخلی بر تحول سازمان اداری و مقدمه‌ای برای آماده‌سازی جامعه برای پذیرش تغییرات اجتماعی گسترده‌تر در آستانه جنبش مشروطه بود. نویسنده برای بررسی این موضوع از روش توصیفی و تحلیل داده‌های تاریخی استفاده کرده؛ هرچند که فقر اسناد و مدارک تاریخی دامنه آن را محدود نموده است.

داده‌های تاریخی پژوهش با استناد به منابع کتابخانه‌ای، اسناد تاریخی و مصاحبه فراهم شده است.

۳. پیشینه تاریخی پژوهش

موضوع تأسیس مدارس نوین در کرمانشاه چندان مورد توجه پژوهشگران تاریخی قرار نگرفته است. کتاب تاریخ آموزش پرورش نوین کرمانشاه تنها اثر پژوهشی مستقل در این باره است. بخش قاجار این کتاب نگاهی گذرا و اجمالی به رویدادهای فرهنگی این دوره دارد. سالنامه معارف کرمانشاه (۱۳۰۵ش) مفصل‌ترین گزارش تاریخی و مستندترین روایت دست اول از این رویداد است، بی‌آنکه نویسنده به تجزیه تحلیل وقایع بپردازد. مقدمه دیوان عبدالکریم غیرت و حواشی اشعار وی ارجاعات تاریخی مفیدی دارد. جز این، منابع دیگر چون سفرنامه‌ها، خاطرات رجال و تذکره احوال شعرا اطلاعات پراکنده‌ای ارائه می‌دهند.

۴. نگاهی به آموزش سنتی و مکتب‌خانه‌ای در کرمانشاه

شیوه آموزش قدیم در کرمانشاه - چونان سایر ایالات - در دو سطح ابتدایی در قالب آموزش مکتب‌خانه‌ای و سطحی بالاتر در اندام مدارس علوم دینی صورت می‌گرفت. این آموزش‌ها پیوسته و دنباله آموزش سنتی رایج حوزه‌های دینی بود. به همین لحاظ غالب مکتب‌خانه‌ها در مساجد فعالیت می‌کردند.

مساجدی که در این ایام کانون آموشد طلاب علوم دینی بود عبارت بودند از مسجد شیخ عبدالرحیم، مسجد عمادالدوله، مسجد حاج شهباز خان، مسجد نواب و مسجد دولتشاهی (سلطانی، ۱۳۰۵: ۴).

مونیکا رینگر سه ویژگی مهم مدارس نوین که آن را از مکتب‌خانه‌های سنتی متمایز می‌ساخت عبارت می‌داند از:

گزارش سفر خود جزئیات جالبی از آن را بیان می‌نماید؛ مانند حقوق ثابت مدرسین، آموزش رایگان برای فقرا، کتب آموزشی سهل و آسان و مصور، آموزش دانش‌ها و حرفه‌های نو، زبان‌های مختلف و... «از الفبا گرفته تا به مراتب عالی را تمام به وضع مرغوب و به نوعی که سهل و آسان به دست آید در کتب نوشتند.» او رابطه آموزش نوین با معیشت و کسب و کار را می‌نمایاند. «کتب و رسایل چند در بیان جزئی و کلی امور معیشت از طریقه زن و شوهری و طباحی و نجاری و جراحی و بنایی و نقاشی و جهاز(کشتی) رانی و حکومت و تجارت و غیره آنها نوشته اند» و نقش موثر تصویرسازی در ارائه و درک بهتر متون آموزشی را مطرح می‌سازد. «در هر باب که قاعده بیان می‌کنند تصویر آن را نیز به آن نهج که نوشته اند نقش می‌نمایند که مطالعه کننده را حاجت به تعلیم و تربیت کمتر شود.» و می‌نمایند که موفقیت‌های آموزشی تنها شرط پیشرفت اداری است (کرمانشاهی، ۱۳۷۳: ۸۱۳).

زمینه‌های اقتصادی-اجتماعی: یکی از عوامل موثر در تحولات اجتماعی اقتصادی کرمانشاه در قرن نوزدهم شاهراه تجاری بغداد - کرمانشاه بود. این خط تجاری از بغداد که از مراکز مهم تجارت اروپا با شرق بود به کرمانشاه و پس از آن به همدان که انبار مهم کالاهای روسیه محسوب می‌شد گسترش می‌یافت. تجار و بازرگانان کرمانشاهی مردان روشن بین، آگاه واز پیشگامان جنبش اصلاح و نوسازی سازمان اداری و تمدنی بودند. اینان در لابه‌لای محموله‌های تجاری خود کتب و نشریات آزادیخواهی را نیز وارد و به محافل سری روشنفکران محلی می‌رساندند. در مقدمه دیوان اشعار غیرت کرمانشاهی، به نحوه ارسال

نخست اینکه بسیاری از این مدرس شیوه نوین آموزشی مبتنی بر آموزش فونتیک الفبا را به کار می‌بردند. این شیوه برخلاف شیوه مکتب خانه‌ها که محصلین آن قادر بودند تنها متون مشخصی را که طوطی‌وار حفظ کرده بودند بخوانند، در افزایش توانایی خواندن دانش آموزان بسیار مفید بود.

دوم، ساختار رسمی مدارس نوین با سازمان غیررسمی مکتب خانه‌های سنتی تفاوت داشت. پیش شرط‌های ورود، برنامه آموزشی، تقسیم‌بندی دانش آموزان به کلاس‌ها و ارتقا به کلاس بالاتر براساس موفقیت در گذراندن دروس و دیپلم فارغ‌التحصیلی، در تضاد مستقیم با نظام مدارس سنتی بود که در آن گذار به مراحل بالاتر وابسته به یادگیری متون پراکنده بود.

سوم، مدارس نوین، رشته‌های درسی جدیدی مانند علوم، تاریخ، جغرافیا و زبان‌های اروپایی را که در مکتب خانه‌های سنتی اساساً اثری از آنان نبود وارد برنامه آموزشی کردند. برنامه تحصیلی این مدارس ترکیبی بود از مواد آموزشی مدارس سبک اروپایی و دروس اصلی مانند شرعیات، عربی و زبان فارسی که در مدارس سنتی تدریس می‌شدند (رینگر، ۱۳۷۹: ۸۱-۸۲).

۵. زمینه‌های شکل‌گیری مدارس نوین در کرمانشاه

زمینه‌های فرهنگی: زمینه‌آشنایی با تمدن و مؤسسات جدید اروپا در نزد نخبگان فرهنگی و دانش آموخته‌های مدارس جدید سال‌ها پیش از این در کرمانشاه آغاز شده بود. شاید گزارش آقا احمد کرمانشاهی در نوع خود از نخستین آگاهی‌های ما درباره مراکز فرهنگی و آموزش مغرب زمین در ایران باشد. او در کلکته مدارس و مراکز آموزشی جدید که توسط انگلیسی‌ها تأسیس شده بود را دیده و در

مقدم مشروطه خواهان کرمانشاهی بیانگر درک درست آنان از پیوستگی آموزش و رهایی سیاسی بود (نک. معتمدی و ساری اصلان، ۱۳۸۵: ۱۴۹).

۶. پیدایش جنبش روشنفکری در کرمانشاه و نقد سیستم آموزش قدیم

نخستین هسته‌های جنبش روشنفکری در میانه عصر ناصری در کرمانشاه پیدا شد. با پیدایش محافل روشنفکری چون جامعه آدمیت (۱۳۲۵ق) و انجمن حقوق (شاخه کرمانشاه) نشانه‌های تغییر در فرهنگ عمومی ظاهر شد. اندیشه و آرمان‌های جنبش روشنفکری توسط گروهی از فرهیختگان محلی آموزش داده می‌شد. تأسیس مدرسه به سبک جدید با الگوی رشدیه از نخستین مطالبات فرهنگی آنان بود (سلطانی، ۱۳۷۸: ۵۲).

جنبش روشنفکران محلی با نقد این سیستم پا به عرصه حیات مدنی گذاشتند؛ آنان وارث و متاثر از سنت روشنفکری عصر ناصری و آموزه‌هایی بودند که از طریق روزنامه‌های قانون و حبل‌المتین به محافل و جمع آنان آورده و گروه‌خوانی می‌شد.

ابوالقاسم لاهوتی، شاعر و منتقد سیاسی کرمانشاهی، در خاطره‌ای به نقش روزنامه قانون بر تفکرات روشنفکران کرمانشاهی اشاره دارد. «همه شماره‌های قانون ملکم مرتبا و به طور مخفی برای پدرم می‌رسید. هر شماره‌ای که می‌رسید در نیمه دوم شب می‌خواندیم و بعد از چند روز مخفیانه آمده و آن را می‌بردند من هنوز نمی‌دانم آورنده و پس گیرنده آنها که بود، شاید پدرم از جای مخصوص آنها را می‌گرفت» (لاهورتی، ۱۳۵۸: ۷۵-۷۴).

سید محمد طاهر هاشمی روحانی برجسته اهل سنت در خاطرات خود بسته‌های روزنامه حبل

و توزیع روزنامه‌های عصر بیداری اشاره شده است: «محمدطاهر تاجر کرمانشاهی مردی صاحب ذوق و اهل مطالعه بود. روزنامه حبل‌المتین کلکته و بعضی جراید و کتب خارجی دیگر را درلای عدل متقال و مال التجاره وارد و انتشار می‌داد» (غیرت، ۱۳۳۸: ۵۷).

حکومت عمادالدوله که شاهزاده‌ای اصلاح طلب بود نیز در پیدایش تشکل‌های سیاسی نوگرا و جنبش نو سازی ساختار سیاسی - اداری موثر بود. فرزند وی محتشم‌الدوله از حامیان جدی تأسیس مدارس نوین در کرمانشاه بود.

در واقع ترور ناصرالدین شاه در سال ۱۲۷۵ش/ ۱۸۹۶م و نشستن مظفرالدین‌شاه بر تخت سلطنت انگیزه بزرگی برای اصلاح آموزشی در ایران ایجاد کرد. «مظفرالدین‌شاه به اندازه پدرش بر دستگاه اداری جدید کنترل نداشت و بر خلاف پدرش در آغاز پذیرای اصلاح آموزش بود. او وقتی که نایب‌السلطنه و حکمران آذر بایجان بود از مدارس جدید رشدیه حمایت می‌کرد» (رینگر، ۱۳۸۱: ۱۷۸).

با رشد اندیشه تجددخواهی و جنبش مشروطه در ایران عصر مظفیری که با گسترش نهضت ترجمه و انتشار روزنامه توأمان بود، اندیشه و آرمان‌های جنبش بیداری و اصلاحات اجتماعی در کرمانشاه نیز آشکار شد. ورود دانش‌آموختگان و دیپلمه‌های مدارس جدید به سازمان‌های اداری و اجتماعی شهر و فعالیت مبلغان و مسیونرهای مسیحی فضای عمومی شهر را آماده پذیرش تحولات جدید نمود. طلوعه این حرکت با تأسیس مدارس مسیونری و آلیانس آغاز شده بود، اما این حرکت غیر بومی و محدود به اقلیت‌های دینی و خارجی بود (نک. ناطق، ۱۳۸۰: ۱۶۱).

حضور فعال چهره‌های فرهنگی و پیشگامان جنبش تأسیس مدارس جدید به سبک اروپا در صف

۷. پیشگامان و بنیانگذاران مدارس جدید در

کرمانشاه

پیشگامان و بنیانگذاران مدارس جدید در کرمانشاه گروهی از روشنفکران محلی بودند؛ برخی از اینان چون خاندان میر عبدالباقی پیشه بازرگانی داشته، به تجارت مشغول و به بین‌النهرین رفت و آمد می‌کردند. برخی دیگر مانند میرزا حسینعلی خان مهندس گوران دانش آموخته مدارس نوین چون دارالفنون بودند. تنی چند از روحانیون تجدد خواه محلی مانند محمد تقی شیرازی، عبدالحسین قوام العلماء، سید حسین کزازی نیز با این جنبش همراهی می‌کردند.

با همت روشنفکران محلی ایده مدارس جدید با کارکرد ساده‌آموزی، کار آمدی و دنیاگرایی پا به عرصه حیات عمومی گذاشت

میرزا حسینعلی خان مهندس گوران و شیخ محمد سعید عرب پیشگامان و بانیان نخستین مدارس به سبک جدید در کرمانشاه بودند. حسینعلی خان گوران دانش آموخته مدرسه دارالفنون و محمدسعید دیلمه مدارس خارجی بود. از توفیقات این دو جلب حمایت شاهزاده جلال‌الدین میرزا محتشم‌الدوله فرزند عمادالدوله شاهزاده قاجاری از تأسیس مدارس نوین در کرمانشاه بود. او نیز مانند پدرش در زمره معدود شاهزادگانی بود که اندیشه اصلاح را همراهی می‌کرد. رینگر می‌نویسد:

افراد اصلاح‌اندیش برای نخستین بار در نوامبر ۱۸۹۷م/آبان ۱۲۷۶ش در خلوت گرد هم آمدند تا در مورد طرح‌های پیشبرد آموزش جدید به بحث بپردازند، هفت شخصیت برجسته از جمله شاهزاده عمادالدوله در این زمره قرار می‌گیرند (رینگر، ۱۳۸۱: ۱۷۹).

المتین، اختر، رعد و شفق سرخ را که از کرمانشاه برای پدرش که در منطقه دولت آباد روانسر زندگی می‌کرد، آورده می‌شد را به یاد دارد (سلطانی، ۱۳۷۸: ۴۴).

روشنگران محلی اینک با نقد روش قدیم و آموزش مکتب خانه ای، آن را نا کار آمد در آموزش علوم و مهارت‌های جدید زندگی، نارسا درافزایش سطح سواد عمومی و نماد جامعه روبه زوال قاجار معرفی می‌کردند و سیستم نوین آموزشی را که به همت و پایمردی کسانی چون رشیدیه جان گرفته بود، مدل مطلوب و الگوی قابل اجرا می‌دانستند.

عبدالکریم غیرت کرمانشاهی، در شعری با عنوان مدرسه، به ستایش این بنیان نو می‌پرازد و تصورات و ایده‌آل‌های خود و دیگر روشنفکران تجددطلب شهر را از تأسیس آن با لحن رمانتیک بیان می‌کند:

یا رب که زند باد نگهبان مدرسه
پاینده باد پایه و بنیان مدرسه
چون خضر زندگی یافت آنکه خورد
یک قطره از چشمه حیوان مدرسه
پیر ادب زجان شدش کمترین غلام
طفلی که خورد شیر ز پستان مدرسه
در راه مدرسه زسروجان مکن دریغ
بس سوده‌است برسر خسران مدرسه
این مدرسه چوجسم وروانش معارف است
از من بود فدای آنچه بود جان مدرسه
خود را زچاکران در مدرسه شمار
وانگه ببین شرافت دربان مدرسه
غیرت به طوع بندگیش را کند قبول
آن را که گشت بنده فرمان مدرسه

(غیرت، ۱۳۳۸: ۲۱۸)

۸. تأسیس مدرسه محتشمیه (۱۲۷۸-۱۲۸۰ش)

مدرسه محتشمیه در سال ۱۲۷۸ش توسط میرزا حسینعلی‌خان مهندس گوران تأسیس شد. این مهندس جوان کرمانشاهی از کوشندگان جنبش نوسازی و تأسیس مدارس نوین بود. او دیپلمه دارالفنون، صاحب‌منصب گمرک، به لحاظ اقتصادی متمول و از حمایت ایل قدرتمند گوران برخوردار بود.

مهندس گوران ابتدا به‌طور خصوصی در منزل خویش کلاس درسی ترتیب داد، تعدادی از نوجوانان فامیل و دوستان را فراهم آورد و به آموزش آنان پرداخت. پس از ۴ ماه تعداد محصلان کلاس رو به افزایش نهاد و به حدود ۱۵۰ تن رسید. در این ایام شاهزاده جلال‌الدین میرزا محتشم‌الدوله حکومت کرمانشاهان داشت، او از محدود شاهزاده‌های قاجار بود که از اندیشه تحول و ایده تأسیس مدارس جدید جانبداری و حمایت می‌کرد میرزا حسینعلی‌خان مهندس با اتکا به حمایت وی در فضای پیوسته به ساختمان منزل و باغ خویش، نخستین مدرسه به سبک جدید در کرمانشاه را تأسیس نمود. این مدرسه در منطقه چنانی و محله شترگلو قرار داشت. اگرچه مهندسی گوران نام «مدرسه مبارکه ملت» را برای این نهاد نوین‌یاد مناسب می‌دانست اما به احترام محتشم‌الدوله و به امید تداوم حمایت‌های وی در مقابله با تهدیدها و تعرضات مخالفان معارف جدید بر آن نام محتشمیه نهاد و تابلو آن را بر دیوار مدرسه نصب کرد (هندسی، ۱۳۸۴: مصاحبه).

کلاس‌های مدرسه با پاره‌ای از معیارهای فیزیکی مدارس جدید همخوانی داشت؛ دارای میز و نیمکت و تخته سیاه بود و دانش‌آموزان لباس متحد‌الشکل

داشتند. برنامه درسی هفتگی و آموزش الفبا در آن

بر اساس الگوی مدارس رشدیه سهل‌التعلیم بود.

«آموزگاران محتشمیه روشنفکران و تحصیلکردگان

محلی بودند. میرزا مهدی خان صدیق دفتر معلم

تاریخ و جغرافیا. صباح کازرونی زبان فارسی. میرزا

آقا مهدوی، شرعیات و قرآن. مترجم السلطان (از

صاحب‌منصبان گمرک) زبان فرانسه. سلطان

شاپورخان، مشق نظامی و میرزا حسینعلی خان

آموزش حساب و هندسه و نقاشی را بر عهده

داشت. کتب درسی برگرفته و منتخبی از متون قدیم

مانند قرآن و شرعیات زبان فارسی (گلستان سعدی)

تعلیم خط. حساب و هندسه بود. شاید بتوان مهمترین

نوآوری آن را شیوه ساده آموزش الفبا و مشق نظامی

دانست» (علوی‌کیا؛ رستمی گوران، ۱۳۸۴: ۱۸؛

هندسی، ۱۳۸۴: مصاحبه).

در راپورت عبدالحسین خان سلطانی رئیس

معارف کرمانشاه که به سال ۱۳۰۵ش و با کمک اهل

فرهنگ و بزرگان محلی تهیه شده است «در سال بعد

از افتتاح مدرسه، مرحوم علاء الدوله حکمران

کرمانشاهان شدند. او از طرز تدریس و وضع مدرسه

بسیار خوشوقت بودند و توجه خاصی به آن داشت.»

در این ایام مدیران مدارس جدید می‌کوشیدند

توانایی دانش‌آموزان مدارس جدید را به نمایش

بگذارند و تفاوت‌ها و تمایزات آن نسبت به نظام

مکتب خانه‌ای را آشکار سازند، به ویژه ضرورت

همسو بودن تعلیم و تربیت با منافع ملی و دفاع از

مرزهای کشور. بدین منظور مدیر مدرسه «شاکردان

را به لباس پیاده نظام ملبس نموده و تفنگهای ورندل

کوتاه از ذخیره داده و مدیر مدرسه موافق رگلمان

نظام اطریش مشق تفنگ و حرکات پیاده نظام به

محصلین تعلیم می‌داد» این مراسم هرازگاهی در

دانش آموخته مدارس بغداد بود و زبان فرانسه را نیک می‌دانست. شیخ در آغاز مجلس درس را در منزل شخصی خود بر قرار ساخت و جمعی از فرزندان اعیان و اشراف محلی را گرد آورد و با حمایت میرزا اسماعیل خان معاضدالملک، فرزند ارشد نصیر الاطباء جدیدالاسلام و کارگزار مهم خارج مدرسه اسلامی را تأسیس نمود (سلطانی، ۱۳۰۵: ۶).

اگرچه نومسلمانان یهودی در کرمانشاه جمعی اندک بودند اما مردمانی جهان‌دیده و به دانش‌های روز آشنا و با شاهزادگان و اعیان شهر معاشرت داشتند. آنان برای اثبات خویش و فعالیت در حیطه آموزش و تعلیم و تربیت مشکلاتی داشتند. تردید نسبت به مؤسسات جدید فرهنگی که الگوی خود را از غرب مسیحی گرفته بود فراوان بود، ویژه آنکه جمعی از یهودیان نومسلمان نیز در رأس آن قرار داشتند.

شیخ محمدسعید نام اسلامی را بر مدرسه نهاد. او کوشید شیخ محمدتقی شیرازی یکی از روحانیون خوشنام و مدرس علوم دینی مسجد عمادالدوله را به عنوان مشاور و معلم مدرسه با خود همراه سازد. این اقدام دوراندیشانه تاحدی توانست از دامنه خصومت‌ها بکاهد. مواد درسی مدرسه اسلامی نیز فارسی، عربی، شرعیات، فرانسه و حساب بود.

فعالیت مدرسه اسلامی مقارن ایامی بود که فریدالملک همدانی به عنوان کارگزار مهم خارج در کرمانشاه به خدمت مشغول بود. او در کتاب خاطرات خود شرح مشاهداتش از نحوه برگزاری امتحانات مدرسه اسلامی که به تاریخ یکشنبه ۱۵ جمادی‌الاولی سال ۱۳۲۵ق انجام شده بود آورده است.

بر اساس گزارش فرید می‌توان دریافت که مدیر ابتدا دعوتنامه‌ای برای حاکم شهر، صاحب‌منصبان و

میدان توپخانه و یا در محلی خارج از شهر تعلیم داده می‌شود و مردم به دیدن آن دعوت می‌شدند (سلطانی، ۱۳۰۵: ۶).

براساس روایت سردار مقتدر سنجابی که روزگار حکومت علاءالدوله و نمایش مشق نظامی دانش آموزان را دیده بود، ترکیب و میانه سن آنان ۱۵ سال و عمدتاً فرزندان شاهزادگان و اعیان محلی بودند (سنجابی، ۱۳۸۰: ۱۳۹).

امتحانات در دارالحکومه برگزار می‌شد؛ معمولاً علاءالدوله بر نحوه برگزاری آن نظارت می‌کرد. آموزگاران موفق و دانش آموزان مستعد را به تشویق می‌نواخت و بخشی از هزینه‌های مدرسه را متقبل می‌شد. چنان‌که در راپورت ۱۳۰۵ آمده است:

مبلغ دوپست تومان حق‌التولیه سالانه خودشان از محل (موقوفات) مسجد عمادالدوله به مدرسه اختصاص داده بود (سلطانی، ۱۳۰۵: ۶).

در پایان هر دوره تحصیلی در حضور آموزگاران و بزرگان محلی و اولیاء دانش آموزان امتحان به عمل می‌آمد و به دانش آموزان مستعد اجازه تحصیل (تصدیق نامه) در کلاس بالاتر اعطا می‌شد.

مدرسه محتشمیه عمری کوتاه داشت؛ کمتر از سه سال. دانش‌آموزان حتی فرصت نیافتند تحصیلات ابتدایی خود را به پایان برسانند و سرانجام در اسفند ۱۲۸۰ش در زمان حکمرانی فرمانفرما در کرمانشاه تعطیل شد.

۹. مدرسه اسلامی (۱۲۷۸-۱۲۸۰ش)

اندکی پس از تأسیس مدرسه محتشمیه، نهاد آموزشی نو پای دیگری به کوشش شیخ محمد سعیدعرب، یک یهودی نو مسلمان که ریشه وتباری محلی نداشت، در سال ۱۲۷۸ش تأسیس شد. او

مدرسه را در کرمانشاه تحکیم بخشید. آموزش زبان فرانسه را متداول و با شور و حرارت ویژه خود محیط بسته فرهنگ کرمانشاه را مستعد و پذیرای مفاهیم جنبش بیداری عصر مشروطه سازد.

حیات آموزشی مدرسه اسلامی کوتاه بود و در عهد حکمرانی فرمانفرما خاموش شد. براساس راپورت سلطانی در اوایل ورود شاهزاده فرمانفرما مدرسه اسلامی تعطیل شد. این گزارش اختلافات بین شیخ محمد سعید و شیخ محمدتقی را علت اختلال و تعطیل مدرسه می‌داند اما درباره چرایی و چگونگی آن اطلاعی به ما نمی‌دهد. شاید تلقی این دو از اهداف و برنامه‌های آموزشی متفاوت بود، گو اینکه شیخ محمدتقی مدرس علوم دینی و روحانی سنت‌گرا بود و بر بومی و دینی‌سازی آموزش جدید توجه ویژه داشت. او در پی این اختلافات از مدرسه اسلامی خارج گردید. محمدسعید عرب نیز از این محیط دل بر کند و به شهر همدان کوچ نمود

در ایام حکومت فرمانفرما مدارس نوین به احتضار افتادند. از سه نهاد آموزشی جدید دو مدرسه تعطیل و تخریب شد. ایرج هندسی فرزند ارشد مهندس گوران پایه‌گذار مدرسه محتشمیه بر نقش ستیزه‌گرایانه فرمانفرما با نهاد مدرسه که نماد تغییرات بود، تأکید می‌نماید، منابع تاریخ محلی نیز این مدعا را تأیید می‌کنند. «فارغ از اندیشه اصلاحات بود و حوزه حکومت خود را مانند دارایی شخصی اداره می‌کرد، از بند و بست‌های مرکزی و دسته‌بندی و تحریکات محلی به خوبی آگاه بود و می‌دانست چگونه آن را خنثی کند و یا به سود خود از آن استفاده برد» (سنجایی، ۱۳۸۰: ۱۴۹).

دوره اول حکومت فرمانفرما در کرمانشاه از ۱۳۲۱ تا ۱۳۲۴ ق ادامه داشت. او در این مدت قدم

مقامات محلی ارسال می‌نمود و بر حضور آنان در جلسه امتحانات برای تقویت و تشویق دانش آموزان تأکید می‌کرد، پس از آن که شاگردان مدرسه برای امتحانات حاضر می‌شدند. ابتدا امتحانات شفاهی برگزار می‌شود، دانش‌آموزان متونی از گلستان سعدی را قرائت می‌کردند و «سپس فرانسه خوان‌ها را حضرت والا امتحان فرمودند» در پی آن امتحان کتبی برگزار می‌شد فرید می‌گوید:

«امتحان فرانسه را خوب دادند ولی ترتیب امتحان خوب نبود. چون اول امتحان دادن شاگردان مدرسه بود خیلی نواقص داشت. اگر پایدار بماند و مراقبت شود به تدریج درست خواهد شد» (فریدالملک، ۱۳۵۴: ۲۱۱).

اوژن اوبن سفیر فرانسه در ایران که به سال‌های ۱۹۰۶-۱۹۰۷م به کرمانشاه سفر کرده در کتاب خاطرات سفرش به نام «ایران امروز» شرحی از دانش‌آموزان، آموزش زبان فرانسه و تأثیرات شیخ محمد سعید مؤسس مدرسه در میان اطفال خاندان‌های حکومتگر و اعیان شهر نگاشته است.

«من شب را در خانه شاهزاده‌ای که مقیم این شهر است به همراه عده زیادی از عموزادگانش که از فرزندان عمادالدوله بودند گذراندم. این جوانان در پست و تلگراف خدمت می‌کنند. اصولاً این اداره در همه‌جا پرورشگاه شاهزادگان است. اغلب آنان فرانسه می‌دانستند و این زبان را از شیخ محمد سعید یک یهودی بغدادی یاد گرفته اند که به اسلام گرویده و به تازگی برای آنکه به همدان مستقر شود مدرسه خود را در کرمانشاه تعطیل کرده است» (اوبن، ۱۳۶۲: ۳۶۴).

دوران فعالیت شیخ محمد سعید در معارف کرمانشاه کوتاه اما پر بار بود. او توانست نهاد نوپای

مؤثری در راه اصلاحات برنداشت.

تابلو مدرسه را برپا نگهداشت. می توان علت دوام و بقای مدرسه علمیه اسلامیة در این دوره را، منش و مقام مذهبی و جایگاه شیخ محمد تقی دانست؛ زیرا «مرتجعین به واسطه شیخوخیت و معلومات، مرحوم شیخ محمد تقی شیرازی را محترم می شمردند و آزادیخواهان به سبب علاقه به نام مدرسه، آن را نگهداری می نمودند» (سلطانی، ۱۳۰۵: ۷).

۱۰. مدرسه علمیه اسلامیة (۱۲۸۰-۱۲۹۸ش)

مدرسه علمیه اسلامیة را شیخ محمد تقی شیرازی در سال ۱۲۸۰ش پایه گذاری کرد. او دانش آموخته علوم حوزوی و دارای تحصیلات در زمینه فقه و اصول حکمت الهی بود. شیخ، مدرس علوم دینی مدرسه سنتی عمادالدوله، دارای جایگاه و شان دینی و نزد مردم محترم بود.

۱۱. موانع و مشکلات رشد و توسعه مدارس نوین در کرمانشاه

موانع اجتماعی: بافت اصلی شهر کرمانشاه در این روزگاران تابع نیروهای ایلی و جمعیت عمده‌ای از آن وابسته به مجموعه‌ای از ایلات کرد مانند کلهر، گوران، سنجایی، زنگنه و کلیایی بود. می توان در این فضا غلبه ذهنیت ایلیاتی که در پیوند با خاندان‌های حاکم قجری و نیروهای مذهبی سنت‌گرا انسجام یافته بود را حس کرد. این نیروها هرگونه تحول و جنبش اجتماعی که در تعارض با منزلت اجتماعی و منافع اقتصادی خود می دیدند را بر نمی تافتند؛ تنها تغییراتی اندک با مدیریت و هدایت خود را می توانستند بپذیرند، آنان انتقال و جابجایی قدرت و تنزل نقش رهبران سنتی را به مثابه زنگ خطر و مقدمه دگرگونی‌های گسترده دیگری می دانستند، که مهار دامنه آن در حیطه اقتدار آنان نبود، لذا با دگرگونی و نوسازی نهادهای فرهنگی و مدنی مخالفت می کردند

مشکلات مالی: مدارس جدید با مشکلات

عدیده‌ای در داخل مواجهه بود «قلت عایدات»، «فقدان وسایل تعلیم» و «نبود کادر آموزشی مجرب» از آن جمله بود. در برگه احصاییه مدارس کرمانشاه

لازم به ذکر است کرمانشاه «تا سال ۱۳۳۰ق/۱۲۹۰ش نماینده معارف نداشته و آقای میرزا احمد جواهری براساس علاقه به فرهنگ و معارف شهر گاهی گزارشاتی از اوضاع معارف شهر تنظیم و به وزارت معارف ارسال می نمود» (سلطانی، ۱۳۰۵: ۱۲) قدیمی‌ترین سند در تاریخ معارف کرمانشاه برگه‌های احصاییه‌ای است که در سال ۱۳۳۲ق تنظیم و به وزارت معارف ارسال شده است. شاید بتوان با تامل در آن چارچوب و مراتب آموزشی مدرسه را در یافت.

مدرسه چهار کلاسه و در محلی استیجاری واقع در محله سرپیه قرار داشت. مواد درسی آن عبارت بود از فارسی، عربی، حساب، هندسه، زبان فرانسه و خوشنویسی. شیخ محمدتقی مدیر و مؤسس مدرسه معلم کلاس چهارم نیز بود و علوم عربیه، فقه و اصول حکمت الهی؟ تدریس می نمود. مدرسه مقروض بود زیرا مداخل آن ۳۰۰ قران و مخارج آن ۶۰۰ قران بود (اسناد ملی ایران. سند به شماره ردیف ۲۹۷۲۶۸۴۱).

مدرسه علمیه اسلامیة به مدیریت شیخ محمدتقی شیرازی در دوره‌ای طوفانی به مدت ۱۸ سال (۱۲۸۰-۱۲۹۸ش) چراغ تعلیم تربیت را روشن و

مذهبی را مخاطب خود قرار دادند و از آنان خواستند که کودکان خود را به مدرسه که «کانون فساد و عامل بی دینی» بود نفرستند (غیرت، ۱۳۳۸: ۲۱۸).

با توسعه مدارس جدید و اقبال نوآموزان شیوه و نحوه مقابله آنان نیز تغییر یافت زیرا «مدارس نوین به عنوان عرضه کننده آموزش اولیه، عملاً نقش سنتی علما در شکل دادن، تعریف کردن و انتقال ارزش‌های اخلاقی را به چالش کشیده بودند. مدارس همراه با ترویج ایده‌ی شهروندی به روند عرفی شدن اخلاق نیز کمک می‌کرد» (رینگر، ۱۳۷۹: ۸۴).

سنت‌گرایان محلی به تهدیدهایی لفظی بسنده نکردند و درصدد تنبیه و آزار نوآموزان نیز برآمدند. در سالنامه اداره معارف کرمانشاهان (۱۳۰۵ش) در این باره آمده «کسانی که از جهالت مردم استفاده کرده و مدت‌ها آنان را آلت اغراض شخصی قرار داده بودند، انتشار علم و معرفت را مضر به حال خود دانسته از اطلاعات و آگاهی عامه اظهار تنفر کرده برای حفظ منافع شخصی به تک و دو افتاده، مردم را به کلمات بی‌اصل واهی فریب داده و حتی تا این اواخر با تمام قوا با معارف مخالفت می‌کردند (سلطانی، ۱۳۰۵: ۱۱).

۱۱. نتیجه‌گیری

جنبش تجددخواهی و نوسازی سبک زندگی در ایران عصر ناصری آغاز و به تدریج به میلی فراگیر در ساحت زندگی اجتماعی ایرانیان بدل گشت. اگر چه این جنبش در آغاز رنگ و بوی نظامی با موضوع "اصلاح قشون" داشت اما اندکی بعد گستره آن به موضوع آموزش اطفال، آن‌گونه که فرنگیان پیشه گرفته و در بلاد غرب شیوه متداول بود کشیده شد گروه اندک تحصیل‌کردگان و روشنفکران محلی

(۱۳۳۲ق) که توسط مدیر مدرسه اسلامی تنظیم شده است به مسئله قلت عایدات مدرسه اشاره رفته است. در این ایام مدرسه چهار کلاسه بود و مدیر مدرسه برای تحدید مخارج علاوه بر مدیریت، تدریس کلاس‌های ۴ و ۵ را نیز بر عهده داشت. در این سال مدرسه ۳۰۰ قران مداخل داشت «سوی کرایه خانه و حقوق مدیر با مشق احوال از این مدرسه نگهداری و نگذاشته فتوری در تعلیمات آن حاصل شود» (اسناد ملی ایران. سند به شماره ردیف ۲۹۷۲۶۸۴۱).

بحران‌های سیاسی: این دوران مقارن وقایع و حوادث مهمی بود که جامعه ایران و در پی آن کرمانشاه را دستخوش بحران و تغییرات عمده‌ای نموده بود. انقلاب مشروطه، جنگ بین الملل اول، فتنه سالارالدوله و منازعات حزب دموکرات و اعتدالی از آن جمله بود. حوادثی که مجال رشد و توسعه به نهادهای آموزشی نمی‌داد و اندک نیروهای فعال سیاسی اجتماعی و روشنفکران معارف خواه را از حوزه فرهنگ عمومی غافل و به عرصه پرتلاطم و آشوب سیاست و منازعات حزبی کشانده و سیاست‌زدگی را روح حاکم بر زمانه کرده بود.

فریدالملک همدانی به پاره‌ای از آنها اشاره دارد. «شاگردان مدرسه کرمانشاه هم آمدند. خطبه سرودند و دعا و پایندگی مجلس شورای ملی کردند. زنده باد اعلا حضرت پادشاه ایران فرمودند و رفتند. این اوقات همه جای این ولایت مغشوش و ناامن است؛ حتی در میدان شهر آدم لخت می‌کنند (فریدالملک، ۱۳۵۴: ۳۳۲).

دشمنی سنت‌گرایان: اما مدارس جدید دشمنان و معارضان دیگری نیز داشت. این نهاد نوپا با واکنش منفی روحانیون سنت‌گرا مواجه بود. آنان در آغاز با اتکاء به روش موعظه و هشدار، خانواده‌های

جبهه مبارزه علیه خودکامگی سیاسی و تحجر مذهبی می‌شدند.

تأسیس مدارس نوین پایه و آغاز شکل‌گیری مؤسسات جدید تمدنی در کرمانشاه شد و دانش‌آموختگان آن به تدریج ساختار اداری و آموزشی شهر را به دست گرفتند. کراهت آموزش دانش‌هایی جدید و زبان‌های خارجی ریخته شد. آموزش مجانی که شامل اندکی از دانش‌آموزان بی‌بضاعت می‌شد، انحصار آموزش ویژه اغنیا را شکست؛ آنان می‌توانستند مفهوم برابری آموزشی را حس نمایند و در فضایی مشترک با فرزندان اعیان شهری و اشراف حاکم توانایی و استعداد خود را به نمایش بگذارند.

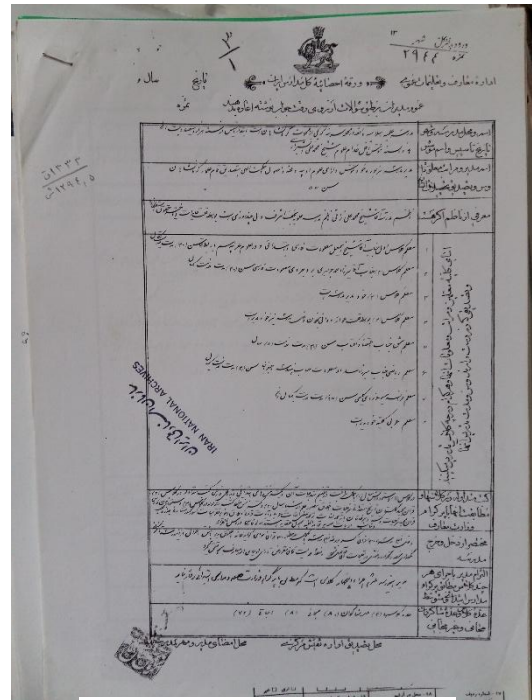
مهندس حسینعلی خان گوران پایه‌گذار مدرسه محتشمیه

آغازگران جنبش نوسازی مدارس بودند. برخی از اینان پیشه بازرگانی و تجارت داشته و به بین‌النهرین رفت و آمد می‌کردند و برخی دیگر دانش‌آموخته مدارس چون دارالفنون و با ادبیات و جنبش روشنگری آشنا بودند. اینان برپایی تابلو مدرسه و انتشار روزنامه را گام نخست و طلیعه آگاهی سیاسی اجتماعی می‌دانستند.

الگوی آموزش نوین و مدرسه به‌مثابه کلیدواژه پیشرفت و رمز برون رفت از عقب ماندگی و جهل فراگیر تلقی می‌شد. آنان جهل و بیسوادی را مادر و منشا استبداد سیاسی و انحطاط اجتماعی می‌پنداشتند.

مدارس جدید نمادی از تجدیدطلبی و نوگرایی بود، بی‌آنکه رسالت نوسازی آن درک شده باشد. مدرسه نماد زمانه نو و عصر جدید و نشانه زوال دنیای قدیم بود. هر چند که خود به‌راستی آمیخته‌ای شگفت از کهنه و نو بود. آموزگاران آن خود تربیت یافته مدارس قدیمه و غالباً از ملایان و روحانیون محلی بودند و از دانش جدید جز مختصر چیزی نمی‌دانستند. به‌درستی معلوم نیست که شیوه آموزش آنان چگونه بود و درک آنان از فرهنگ نوین چه بود؟

اما می‌توان ادعا کرد که همگی زوال سیستم قدیم و مزایای روش جدید را درک کرده بودند. آموزش آنان نسل دانش‌آموخته را تربیت کرد که پشتوانه نوسازی اجتماعی و فرهنگی در کرمانشاه طی سال‌های بعد شد. کریم سنجابی حقوقدان و فعال سیاسی و از رهبران جبهه ملی ایران از نخستین فارغ‌التحصیلان این مدارس بود. آموزش آگاهی بخش آنان مفاهیم جنبش‌بیداری و قانون‌خواهی را قابل فهم می‌نمود. دانش‌آموزان این مدارس سربازان

برگه احصاییه مدرسه علمیه اسلامیة کرمانشاه

کرمانشاه: مطبعه سعادت.

سلطانی، محمدعلی (۱۳۷۸). *احزاب سیاسی و انجمن‌های سری در کرمانشاه*. تهران: سها.

سنجایی، علی‌اکبرخان سردارمقتدر (۱۳۸۰). *ایل سنجایی و مجاهلت ملی ایران*. تحریر و تحشیه کریم سنجایی. تهران: شیرازه.

فریدالملک همدانی (۱۳۵۳). *خاطرات فرید*. گردآوری مسعود فرید. تهران: زوار.

علوی‌کیا، محمدعلی؛ رستمی گوران، محسن (۱۳۸۴). *تاریخ آموزش و پرورش نوین کرمانشاه*. (۱۲۷۸-۱۳۳۲ش).

کرمانشاه: طاق‌بستان.

غیرت کرمانشاهی، عبدالکریم (۱۳۳۸). *کلیات آثار سید عبدالکریم غیرت*. به‌کوشش محمدمسعود غیرت. تهران: چاپخانه فردوسی.

کرمانشاهی، احمد آقا (۱۳۷۳). *مرات الاحوال جهان نما*. قم: انتشارات انصاریان.

کیوان سمیعی، غلامرضا (۱۳۶۳). *زندگانی سردار کابلی*. تهران: زوار.

گروته، رنه (۱۳۶۹). *سفرنامه گروته*. ترجمه جلیلود. تهران: مرکز.

لاهوئی، ابوالقاسم (۱۳۵۸). *کلیات اشعار لاهوتی*. تهران: امیرکبیر.

معمدی، فرج‌الله؛ ساری اصلان، امان‌الله (۱۳۸۵). *نهضت مشروطیت در کرمانشاه وکنگاور*. به‌کوشش محمدعلی سلطانی. تهران: سها.

ناطق، هما (۱۳۸۱). *کارنامه فرهنگی فرنگ*. تهران: البرز.

هندسی، ایرج (۱۳۸۴). *مصاحبه*.

منابع

اوین، اوژن (۱۳۶۲). *ایران امروز*. ترجمه علی‌اصغر سعیدی. تهران: زوار.

بلوکباشی، علی (۱۳۸۵). *چالش‌های اجتماعی و فرهنگی در بنیان‌گیری آموزش نوین، حافظ*. شماره ۳۲.

رینگر، ام. مونیکا (۱۳۷۹). *مدارس نوین در ایران قرن نوزدهم*. *ایران نامه*. سال ۱۸. شماره ۷۰.

رینگر، ام. مونیکا (۱۳۸۱). *آموزش دین و گفت‌وگو اصلاح فرهنگی در دوران قاجار*. ترجمه مهدی حقیقت‌خواه. تهران: ققنوس.

سازمان اسناد ملی ایران: *برگه‌های احصاییه مدارس ایران*. کرمانشاه (۱۳۳۲ق): سند شماره ۲۹۷۲۶۸۴۱.

سلطانی، عبدالحسین‌خان (۱۳۰۵). *سالنامه معارف کرمانشاهان*.